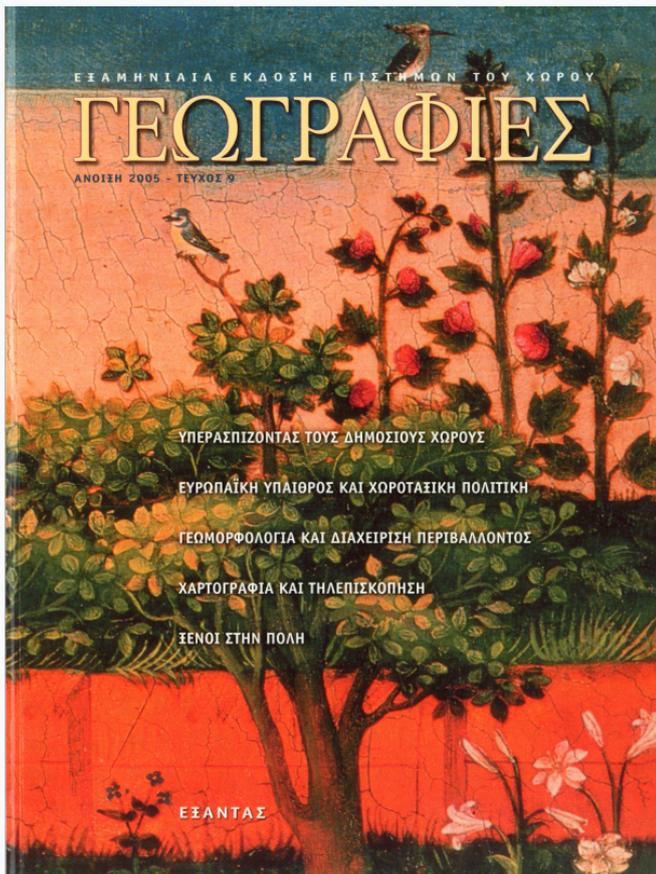

Γεωγραφίες

Αρ. 9 (2005)

Γεωγραφίες, Τεύχος 9, 2005

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

-

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

ΧΩΡΙΚΑ ΚΑΙ ΚΛΑΔΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΤΥΠΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:
ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΕΥΕΛΙΞΙΑ
ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Στέλιος Γκιάλις*

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 οι ανεπτυγμένες οικονομίες του δυτικού κόσμου βρέθηκαν αντιμέτωπες με μια παρατεταμένη κρίση στο εσωτερικό τους. Η κρίση αυτή πυροδότησε μια σειρά μετασχηματισμών και συνοδεύτηκε από ποικίλες γεωγραφικές αναδιαρθρώσεις. Τις αλλαγές και τη νέα πραγματικότητα προσπάθησε να περιγράψει μια σειρά θεωρητικών αναλύσεων, οι οποίες, σχεδόν στο σύνολό τους, συμφωνούν πως ο σύγχρονος κόσμος χαρακτηρίζεται από αυξημένη ευελιξία, σε παραγωγικό, εργασιακό και γεωγραφικό επίπεδο. Η διατριβή, φιλοδοξώντας να καλύψει και να εμπλουτίσει ένα τμήμα του προβληματισμού γύρω από τις αλλαγές στα πρότυπα παραγωγής και εργασίας, εστιάζοντας στις άτυπες μορφές απασχόλησης, έθεσε εξαρχής ως στόχο την ερευνητική συνεισφορά γύρω από τρία κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα:

A) Ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εργασίας, και ειδικά της άτυπης εργασίας, στα πλαίσια του ελληνικού προτύπου συσσώρευσης;

B) Ποιες είναι οι αναδιαρθρωτικές στρατηγικές που προκρίνονται από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, στα πλαίσια των προσπαθειών τους για προσαρμογή και αντιμετώπιση

του διεθνούς και εσωτερικού ανταγωνισμού; Ποιες άτυπες μορφές εργασίας ενσωματώνουν αυτές οι στρατηγικές αναδιάρθρωσης; Τέλος, ποια η συμβολή των στρατηγικών αυτών στην αλλαγή της φυσιογνωμίας των τοπικών παραγωγικών συστημάτων και περιοχών;

Γ) Σε τι βαθμό μπορούν οι θεωρητικές προσεγγίσεις που αφορούν τη «μεταφορντική» περίοδο, και ειδικά αυτή της ευέλικτης εξειδίκευσης, να ερμηνεύσουν τις αναδιαρθρωτικές στρατηγικές στην ελληνική βιομηχανία και τις εξελίξεις γύρω από την άτυπη εργασία;

Τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα διατρέχονται από την προσπάθεια ερμηνείας και ανάλυσης της γεωγραφικής έκφρασης των ως άνω διαδικασιών.

Για τη μελέτη των ερωτημάτων υιοθετήθηκε η προσέγγιση των θεωρητικά πληροφορημένων εμπειρικών ερευνών, οι οποίες μελετούν τις αλλαγές στα πλαίσια τοπικών παραγωγικών συστημάτων και αγορών εργασίας στη διαλεκτική τους αλληλεπίδραση με τις παγκόσμιες ή εθνικής κλίμακας διαδικασίες αναδιάρθρωσης. Για τον εντοπισμό των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της άτυπης εργασίας¹ στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αποφασίστηκε, μέσα από δευτερεύ-

* Τοπογράφος Μηχανικός, υπότροφος ΙΚΥ, e-mail: sgkialis@topo.auth.gr.

1. Στα πλαίσια της μελέτης αυτής, η άτυπη εργασία ορίζεται σε αντιδιαστολή με αυτό που αποκαλείται «τυπική μορφή απασχόλησης», δηλαδή την πενήθμερη οκτάωρη με πλήρη εργασιακά δικαιώματα απασχόλησης, και όχι με βάση τη θεσμική κατοχύρωση και ρύθμιση. Με δεδομένη την παραπάνω διάκριση, μορφές εργασίας όπως η μερική απασχόληση εντάσσονται στις άτυπες μορφές.

ουσες στατιστικές και βιβλιογραφικές πηγές, η εξέταση της ιστορικής εξέλιξης της Ελλάδας σε δύο χρονικές περιόδους:

α) στη μεταπολεμική περίοδο «δυναμικής επέκτασης» (1950-1973), και

β) στη μεταπολιτευτική περίοδο, που διαρκεί ως τις μέρες μας και συνδέεται με τη διεθνή κρίση.

Παράλληλα, για τη διερεύνηση των ερευνητικών υποθέσεων της διατριβής, πραγματοποιήθηκαν δύο (2) έρευνες στο τοπικό παραγωγικό σύστημα του Νομού Θεσσαλονίκης:

1) η πρώτη έρευνα αφορούσε τις Επιθεωρήσεις Εργασίας της Θεσσαλονίκης, και συγκεκριμένα την καταγραφή των συμβάσεων έργου και μερικής απασχόλησης, για την περίοδο 1999-2001·

2) η δεύτερη έρευνα, προκειμένου να εντοπίσει τις στρατηγικές αναδιάρθρωσης που προκρίνονται από τις ελληνικές επιχειρήσεις και τις χωρικές διαστάσεις αυτών, μελέτησε έξι βιομηχανικούς κλάδους: ποτά (15.), υποδήματα (19.), κλωστοϋφαντουργία (17.), μη μεταλλικά ορυκτά (26.), μηχανήματα (29.), Η/Υ-πληροφορική (30. & 72.).² Για την επιλογή δείγματος των επιχειρήσεων εφαρμόστηκε στρωματοποιημένη, μη αναλογική δειγματοληψία, σε δύο υπο-ομάδες επιχειρήσεων, και το τελικό δείγμα αποτελούσαν 200 επιχειρήσεις.

Στις επόμενες παραγράφους παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένα από τα συμπεράσματα:

Α) Ακολουθώντας άλλους μελετητές, η διατριβή υπογραμμίζει εκ νέου πως το πρότυπο συσσώρευσης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό τον 20ό αιώνα απείχε σημαντικά από τα κεντρικά φορντικά πρό-

τυπα. Οι άτυπες μορφές απασχόλησης συνέβαλαν σημαντικά στην καθιέρωση αυτής της ιδιαίτερης/ «στρεβλής» αναπτυξιακής μορφολογίας αλλά και στον καθορισμό της φυσιογνωμίας των ελληνικών πόλεων και περιοχών.

Ειδικά για τη μεταφορντική περίοδο στην Ελλάδα, προέκυψε πως οι άτυπες μορφές εργασίας παρουσίασαν μια αντιφατικού χαρακτήρα τάση διεύρυνσης του μεριδίου τους, στο σύνολο του πληθυσμού εργασιμής ηλικίας. Για την περίοδο αυτή, μια σειρά από «παραδοσιακές» άτυπες μορφές (π.χ. εποχική εργασία, ανασφάλιστη εργασία, υπερωριακή απασχόληση) αναπαράγονται, αποτελώντας συχνά ενεργό τμήμα σύγχρονων στρατηγικών προσαρμογής, ενώ νέες μορφές αναδύονται και επεκτείνονται (π.χ. μερική απασχόληση, δανεισμός εργαζομένων), με μικρότερους ρυθμούς σε σχέση με τα δυτικοευρωπαϊκά αντίστοιχα μεγέθη. Επίσης, ώθηση στην επέκταση των άτυπων μορφωμάτων έδωσε η σταδιακή μετάβαση της Ελλάδας από το πρότυπο της χώρας που «εξάγει» εργατικό δυναμικό σε ένα πρότυπο χώρας που υποδέχεται αλλοδαπούς μετανάστες.

Τα παραπάνω επιβεβαιώθηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσα από την έρευνα στις Επιθεωρήσεις Εργασίας της Θεσσαλονίκης. Από τη διερεύνηση αυτή προέκυψε πως:

- Το πρόσφατο θεσμικό πλαίσιο γύρω από τις εργασιακές σχέσεις, (π.χ. ν.2639/98) εφαρμόζεται στην πράξη από τις επιχειρήσεις, με ιδιαίτερα αυξητικούς ρυθμούς (+12% αύξηση του συνολικού αριθμού άτυπων συμβάσεων μεταξύ 2000/2001).

- Οι αντίστοιχες συμβάσεις που αφορούν στη μεταποίηση, παρά το ότι είναι συγκριτικά λιγότερες σε σχέση με τις συμβάσεις των υπηρε-

σιών, παρουσιάζουν εξαιρετικά μεγάλη αύξηση την περίοδο 2000/2001 (βλ. Χάρτη 1).

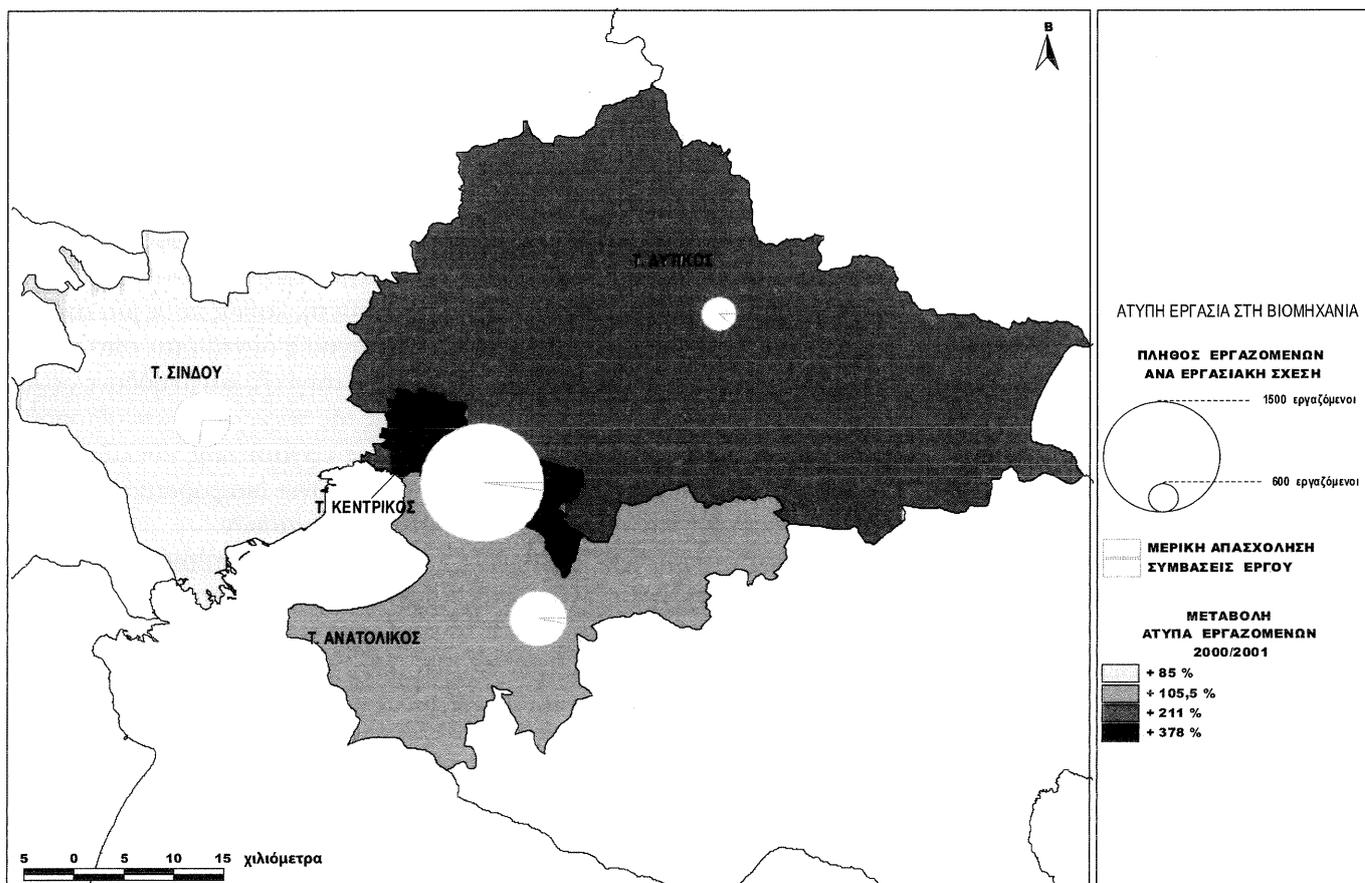
- Έμμεσα προκύπτει πως στο τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης υπάρχουν εκατοντάδες εργαζόμενοι σε μικρο-εργαστήρια ή σε δωμάτια σπιτιών, με ελάχιστα ή καθόλου εργασιακά δικαιώματα. Οι σχετικές συμβάσεις που αφορούν τις φασόν δραστηριότητες και νομιμοποιούνται μέσω των αρμοδίων αρχών είναι ελάχιστες (362 εργαζόμενοι για το 2001), σε μία πόλη που χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη εξάπλωση συναφών δραστηριοτήτων στον αστικό και περιαστικό ιστό της.

- Η σχετικά χαμηλή, με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, συμμετοχή της μερικής απασχόλησης στη μεταποίηση οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην αποφυγή μίσθωσης σε μερική βάση από το ίδιο το εργατικό δυναμικό, αλλά και στην αδυναμία/απροθυμία των βιομηχανικών επιχειρήσεων να εντάξουν «νέες» μορφές απασχόλησης στο παραγωγικό και οργανωτικό τους πρότυπο, παραμένοντας προσκολλημένες σε παραδοσιακές μορφές εργασιακής ευελιξίας (π.χ. προσωρινή απασχόληση, υπερωριακή εργασία, σε συνδυασμό με υπεργολαβίες/φασόν).

- Παράλληλα, αναδείχθηκε ανάγλυφα η αδυναμία των επίσημων στατιστικών γύρω από τη βιομηχανική παραγωγή, την απασχόληση και τις ποικίλες μορφές εργασιακών ρυθμίσεων να καταγράψουν με ακρίβεια και ευκρίνεια τις εξελίξεις.³

3. Είναι ενδεικτικό πως με βάση την έρευνα εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ, για το 2001, οι μερικώς απασχολούμενοι σε επίπεδο πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης είναι περίπου 13.300 (4% των απασχολούμενων). Στη δική μας έρευνα η επίσημα καταγραφόμενη από τις Επιθεωρήσεις Εργασίας μερική απασχόληση, πάλι για το 2001, αγγίζει τους 30.000 εργαζόμενους, αποτελώντας το 8,9% των απασχολούμενων, σε επίπεδο νομού.

2. Σε παρένθεση οι διηγήσιοι κωδικοί των δραστηριοτήτων κατά nace.

Χάρτης 1.
Κατανομή άτυπα εργαζομένων ανά Επιθεώρηση Εργασίας Ν. Θεσσαλονίκης, 2001

Β) Από την ανάλυση των ερωτηματολογίων που στάλθηκαν σε δείγμα βιομηχανιών του Ν. Θεσσαλονίκης προέκυψε ως βασικό συμπέρασμα πως υφίσταται ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ δύο στρατηγικών αναδιάρθρωσης στους βιομηχανικούς κλάδους της έρευνας. Η πρώτη στρατηγική αναδιάρθρωσης περιλαμβάνει μια ομάδα επιχειρήσεων που προχωρά στην εισαγωγή σύγχρονων τεχνολογικών συστημάτων στην παραγωγική διαδικασία, υλοποιεί επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, εφαρμόζει στρατηγικές Έρευνας και Ανάπτυξης (R&D), αναπτύσσει κάποιες μορφής δικτύωση κ.λπ. («στρατηγική επιθετικής αναδιάρθρωσης»). Στον αντίποδα βρίσκεται μια δεύτερη, πολυπληθέστερη της πρώτης, ομάδα επιχειρήσεων, που

διατηρούν αναλλοίωτο τον εξοπλισμό τους, υλοποιούν οριακές αναδιατάξεις της παραγωγής, δεν εφαρμόζουν καινοτομίες, δεν συμμετέχουν σε δίκτυα και εν γένει υιοθετούν στρατηγικές «αμυντικής αναδιάρθρωσης». Στον πυρήνα των επιχειρήσεων που υιοθετούν επιθετικές στρατηγικές εντάσσονται κατά κόρον μεγάλες επιχειρήσεις (με περισσότερους από 50 εργαζόμενους) όλων των κλάδων, ενώ οι μεσαίου ή μικρού μεγέθους μονάδες είναι πραγματικά λίγες. Οι μονάδες αμυντικής στρατηγικής, οι οποίες κυριαρχούν αριθμητικά στο σύνολο του δείγματος, είναι κατά κανόνα μικρού μεγέθους (με λιγότερους από 15 εργαζόμενους), αν και η παρουσία των «μεγάλων» επιχειρήσεων ανάμεσά τους δεν είναι αμελητέα.

Σχήμα 1.
Στρατηγικές αναδιάρθρωσης στη Θεσσαλονίκη, μεγέθη επιχειρήσεων

«Αμυντική» στρατηγική αναδιάρθρωσης <small>απουσία σύγχρονου εξοπλισμού, οριακές αναδιτάξεις της παραγωγής, έλλειψη καινοτομίας-δικτύωσης, υψηλό κόστος μισθοδοσίας κ.α.</small>				
Στρατηγική αναδιάρθρωσης	0-15 εργαζόμενοι (%)	16-49 εργαζόμενοι (%)	50+ εργαζόμενοι (%)	Σύνολο επιχειρήσεων (%)
«Αμυντική»	66,1	14,0	19,8	100
«Επιθετική»	17,6	5,9	76,5	100

«Επιθετική» στρατηγική αναδιάρθρωσης <small>σύγχρονα τεχνολογικά συστήματα, επενδύσεις, R&D, καινοτομίες, δικτύωση, χαμηλό κόστος μισθοδοσίας, απόφοιτοι τριτοβάθμιας, αναδιάρθρωση παραγωγής</small>				
--	--	--	--	--

Αναφορικά με το πώς διαφοροποιούνται οι εργασιακές δομές και σχέσεις, ανάλογα με τη στρατηγική αναδιάρθρωσης που ακολουθείται, προέκυψαν τα εξής: α) οι επιχειρήσεις επιθετικής στρατηγικής, έχουν συνολικά χαμηλότερα μεγέθη άτυπης εργασίας, ενώ παρουσιάζουν υψηλή συγκέντρωση σε «σύγχρονες» μορφές εργασίας όπως το δελτίο παροχής υπηρεσιών και η μερική απασχόληση, χωρίς παράλληλα να υστερούν σε παραδοσιακές μορφές ελαστικής απασχόλησης, όπως η μισθωτή εργασία ορισμένου χρόνου, β) οι βιομηχανίες που προσαρμόζονται αμυντικά στον ανταγωνισμό εμπλέκονται κατεξοχήν σε παραδοσιακές μορφές άτυπης εργασίας, ενώ σε αυτές μεγάλης εξάπλωσης τυγχάνει η αυτοαπασχόληση και η οικογενειακή, συχνά μη αμειβόμενη, εργασία. Έτσι, ενώ στο σύνολο του δείγματος και σε κάθε 100 θέσεις εργασίας, οι 28 θέσεις αφορούν άτυπες εργασιακές σχέσεις, οι άτυπες θέσεις μειώνονται στις 23 προκειμένου για επιχειρήσεις που υλοποιούν επιθετικές στρατηγικές

αναδιάρθρωσης, και αντίστοιχα αυξάνονται στις 65 θέσεις για τις υπόλοιπες ομάδες επιχειρήσεων. Στο Διάγραμμα 1 φαίνεται η διαφοροποίηση της ποσοστιαίας συμμετοχής των άτυπα εργαζομένων στο σύνολο της απασχόλησης, ανάλογα με τον κλάδο και τα διαφορετικά μεγέθη επιχειρήσεων (επιχειρήσεις έως 15 εργαζόμενους / επιχειρήσεις με περισσότερους από 50 εργαζόμενους / σύνολο επιχειρήσεων ανεξαρτήτως αριθμού εργαζομένων). Επίσης, στο Διάγραμμα 2 αναπαρίσταται γραφικά η πανσπερμία εργασιακών προτύπων και σχέσεων που επικρατεί σε κάθε έναν από τους βιομηχανικούς κλάδους της έρευνας, αλλά και στο σύνολο των επιχειρήσεων του δείγματος που μελετήθηκε.

Βασικό συμπέρασμα της έρευνάς μας είναι πως οι **δύο στρατηγικές αναδιάρθρωσης συνυπάρχουν σε μια σχέση διαλεκτικής ενότητας, στα πλαίσια ενός ιεραρχικά δομημένου προτύπου συσώρευσης**. Με άλλα λόγια: η διάκριση ανάμεσα σε δύο τύπους στρατηγικών προσαρμογής

δεν υπονοεί μια μονοσήμαντα «καλή» και μια «κακή» εκδοχή αναδιάρθρωσης. Πολλές από τις συναφείς μελέτες πραγματοποιούν αυτή την εσφαλμένη παραδοχή τείνοντας να αποδίδουν στον «εκσυγχρονισμό» μια καθολικά ωφέλιμη ισχύ.⁴ Η πραγματικότητα είναι περισσότερο σύνθετη, καθώς κάθε μία από τις στρατηγικές συντίθεται από ποικίλες στρατηγικές και μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής και αξιοποίησης της εργασιακής ευελιξίας και ενσωματώνει διαφορετικές μορφές άτυπων εργασιών.

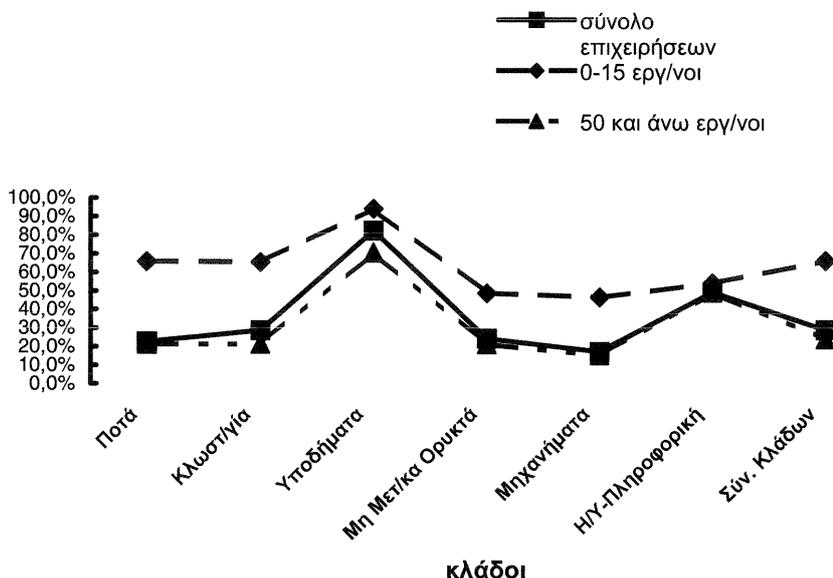
Παράλληλα, προκύπτει πως ο χώρος της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης δεν αποτελεί έναν απλό παθητικό δέκτη, αλλά βρίσκεται σε σχέση διαλεκτικής αλληλεπίδρασης με τις αναδιαρθρωτικές στρατηγικές και τις εργασιακές πρακτικές. Πράγματι:

α) Οι δυναμικές επιχειρήσεις, σε αντιστοιχία με τα διεθνή πρότυπα, επιδεικνύουν σημαντική χωρική ευελιξία, στα πλαίσια του Νομού Θεσσαλονίκης αλλά και ευρύτερα. Απασχολούν εργατικό δυναμικό από ποικίλες περιοχές, ενώ ένα μεγάλο τμήμα τους έχει πολυχωροθετικό χαρακτήρα, περιλαμβάνοντας συχνά εργοστάσια ή τμήματα σε διαφορετικές περιοχές, στην περιφερειακή ζώνη, σε γειτονικούς νομούς ή χώρες της Βαλκανικής. Με τον τρόπο αυτόν καθορίζονται καθημερινές μετακινήσεις, χρόνοι εργασίας-ανάπαυσης και συνολικά αναπτύσσονται πολύπλοκες αλληλεξαρτήσεις στο τοπικό σύστημα, δημιουργώντας νέες ανάγκες για χώρους παραγωγής, κατοικίας και νέες υποδομές.

β) Οι εξελίξεις αυτές δεν συνεπάγονται μια οριστική εγκατάλειψη των κεντρικών και παραδοσιακών βιομηχανικών συγκεντρώσεων, πα-

Διάγραμμα 1.

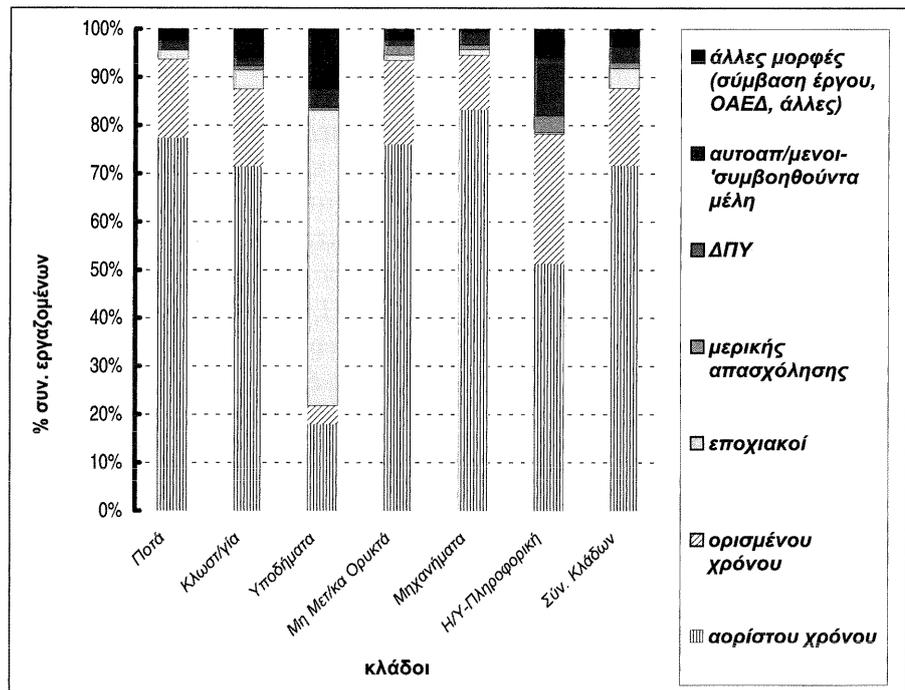
Άτυπα εργαζόμενοι ως προς τη συνολική απασχόληση ανά μέγεθος απασχόλησης και κλάδο

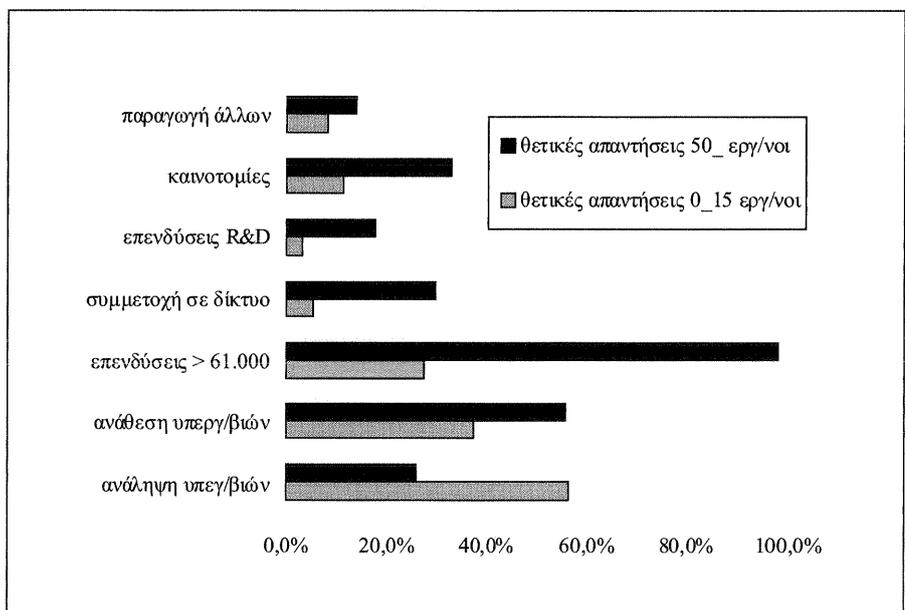
4. Βλ. ενδεικτικά Λινάρδος-Ρυλιμόν 2002.

ρά τις διαμορφούμενες αρνητικές προϋποθέσεις (βλ. σταδιακή βιομηχανική αποψίλωση λόγω «αναπλάσεων» σε περιοχές της πόλης όπως η Πλατεία Αθωνος, τα Λαδάδικα κ.ά.). Οι μικρές επιχειρήσεις έχουν απόλυτη ανάγκη από τη γεωγραφική εγγύτητα, τα χωρικά συγκεντρωμένα δίκτυα συνεργατών, προμηθειών και διανομών.

Γ) Σε σχέση με τη θεώρηση της ευέλικτης εξειδίκευσης, προέκυψε πως πολλές από τις ιδιομορφίες των περιοχών της Τρίτης Ιταλίας συναντώνται και στο τοπικό παραγωγικό σύστημα που εξετάσαμε. Παράλληλα όμως υπάρχουν και μια σειρά από μεγάλες διαφορές: στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης τα «ανεπίσημα» δίκτυα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων δεν προχωρούν σε καινοτόμες μορφές συνεργασίας, δεν ιδρύουν κοινούς φορείς προμήθειας πρώτων υλών και προώθησης πωλήσεων. Η όποια δικτύωση καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από λίγες μεγάλες επιχειρήσεις, που αναθέτουν, με προνομιακούς για τις ίδιες όρους, παραγωγικά τμήματα εντάσεως εργασίας προς μικρότερες μονάδες. Παράλληλα, η δυνατότητα επένδυσης σε νέες ευέλικτες τεχνολογίες και ο γενικότερος εκσυγχρονισμός αποτελούν μια δύσκολα προσεγγίσιμη επιλογή για την πλειοψηφία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Οι επενδύσεις σε ευέλικτα και σύγχρονα συστήματα αφορούν κυρίως μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες έχουν τη δυνατότητα άντλησης ιδίων κεφαλαίων αλλά και καλύτερη πρόσβαση σε χρηματοδοτήσεις. Στο Διάγραμμα 3 επιβεβαιώνονται οι τάσεις αυτές μέσα από την παράθεση των θετικών απαντήσεων «μεγάλων» και «μικρών» επιχειρήσεων σε μια σειρά από συναφείς ερωτήσεις, όπως η «δυνατότητα διαφοροποιημένης παραγωγής άλλων προϊό-

Διάγραμμα 2. Εργαζόμενοι ανά εργασιακή σχέση και κλάδο

Διάγραμμα 3. Στοιχεία προτύπου ευέλικτης εξειδίκευσης

των», η «συμμετοχή σε δίκτυο επιχειρήσεων», η «υλοποίηση επενδύσεων πάνω από 61.000 ευρώ την τελευταία τριετία» κ.ά.

Τα ευρήματα της έρευνάς μας δεν επιτρέπουν ιδιαίτερη αισιοδοξία σχετικά με τις δυναμικές και τις προϋποθέσεις ανάπτυξης των προαναφερόμενων δικτύων, σε επιτυχή υποδείγματα περιοχών-συστήμα. Η όποια δυναμική του παραγωγικού συστήματος της Θεσσαλονίκης φαίνεται να έχει ως βασικό πυλώνα την προσφυγή σε πολιτικές μεγιστοποίησης της απόλυτης υπεραξίας που αποσπάται από το εργατικό δυναμικό.

Καταληκτικά, η θεωρητική ανάληψη, η επεξεργασία των ελληνικών ιστορικών εξελίξεων από δευτερογενείς πηγές και τα αποτελέσματα των δύο εμπειρικών ερευνών, σε διαφορετικό βαθμό, συνεπάγονται σαφή συνεισφορά στη σχετική συζήτηση, τόσο τη διεθνή όσο και την ελληνική. Η αναπτυσσόμενη προβληματική (ερευνητικά ερωτήματα) όσο και το εμπειρικό υλικό:

1) διερευνούν συστηματικά την άτυπη εργασία και τις επιμέρους μορφές της στην Ελλάδα·

2) εντάσσουν την άτυπη εργασία με συστηματικό τρόπο στην ιδιαίτε-

ρότητα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, εντοπίζοντας δύο υποκατηγορίες επιχειρήσεων που εκφράζουν σε σημαντικό βαθμό την ιδιομορφία αυτή·

3) μελετούν τις γεωγραφικές διαστάσεις των παραπάνω φαινομένων και διαδικασιών, καθώς και οι δύο έρευνες πεδίου έχουν συστηματικά γεωγραφικό προσανατολισμό (χωροθετική συμπεριφορά επιχειρήσεων, χωρικές σχέσεις επιχειρήσεων και υπεργολάβων, χωρικός καταμερισμός εργασίας, χωρική έκφραση άτυπων και μη μορφών απασχόλησης κ.λπ.).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαΐου, Ντ., Λαμπριανίδης, Λ., Χατζημιχάλης, Κ., Χρονάκη, Ζ. (1999), «Εκδίωξη και επάνοδος της βιομηχανικής παραγωγής στην Αθήνα του 2000», στο Οικονόμου, Δ., Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας / Gutenberg.
- Γιιάλης, Σ. (2002), «Άτυπη εργασία στη Θεσσαλονίκη: μια έρευνα στις Επιθεωρήσεις Εργασίας», *ΕΚΘ. Κόσμος της Εργασίας*, 6: 27.
- Δεδουσόπουλος, Α. (2002), *Η κρίση στην αγορά εργασίας: οι αναδιαρθρώσεις της παραγωγής*, Αθήνα: Τυπωθήτω, τόμ. Β'.
- Hudson, R. (1999), «The Learning Economy, the Learning Firm and the Learning Region: A Sympathetic Critique of the Limits to Learning», *European Urban and Regional Studies*, 6(1): 59-72.
- Ιωακείμογλου, Η. (1997), *Αναδιάρθρωση και διεθνής εξειδίκευση της ελληνικής βιομηχανίας*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Καραντινός, Δ., κ.ά. (1997), *Ενέλικτη απασχόληση και ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας: τάσεις, εξελίξεις, προοπτικές*, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Καρνάβου, Ε., Γιιάλης, Σ. (2002), «Πρόσφατες εξελίξεις στην άτυπη εργασία, μια έρευνα στις Επιθεωρήσεις Εργασίας της Θεσσαλονίκης», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, 26(4).
- Leonard, M. (1998), *Invisible Work, Invisible Workers: The Informal Economy in Europe and the U.S.*, Macmillan, USA.
- Λαμπριανίδης, Λ. (1996), «Υπεργολαβικές σχέσεις και διάρθρωση του αστικού και περιφερειακού χώρου: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά συνεδρίου «Οι μικρομεσαίες μεταποιητικές επιχειρήσεις στον ιστό της πόλης»*, Αθήνα, ΕΜΠ.
- Λαμπριανίδης, Λ., Λυμπεράκη, Α. (2001), *Αλβανοί μετανάστες στην Θεσσαλονίκη, διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Λεοντίδου, Λ. (1989), *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Λινάρδος-Ρυλιμόν, Π. (2002), «Πολιτικές για την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση, η περίπτωση του Νομού Θεσσαλονίκης», *Ενημέρωση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ*, 4.
- Πελαγίδης, Θ. (1997), *Η διεθνοποίηση της ελληνικής βιομηχανίας: ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Αθήνα, Εξάντας.
- Σαρηγιάννης, Γ. (2000), *Αθήνα 1830-2000, εξέλιξη-πολεοδομία-μεταφορές*, Αθήνα: Συμμετρία.
- Williams, C. C., et al. (1998), *Informal Employment in Advanced Economies, Implications for Work and Welfare*, Routledge, U.K.
- Χατζημιχάλης, Κ., Βαΐου, Ντ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «WALLED TOWNS: FROM DIVISION TO CO-DIVISION» / «ΠΕΡΙΤΕΙΧΙΣΜΕΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΣΤΗ ΣΥΜΒΙΩΣΗ»

Βίλμα Χαστάογλου

Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό πρόγραμμα Culture 2000, με διάρκεια ενός έτους (Μάιος 2002 - Μάιος 2003). Αντικείμενό του είναι η μελέτη των περιτειχισμένων πόλεων της Ευρώπης, μέσα από επτά χαρακτηριστικές και ενδιαφέρουσες περιπτώσεις πόλεων. Έμφαση δόθηκε στην οχύρωση, ως ιστορικό και πολιτισμικό στοιχείο του ευρωπαϊκού αστικού φαινομένου. Σκοπός του προγράμματος ήταν να διερευνήσει και να αναλύσει τις κοινές πολιτισμικές καταβολές της ευρωπαϊκής πόλης, αλλά και να μελετήσει την αξιοποίηση της σημαντικής αυτής τεχνικής, αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής κληρονομιάς σε όφελος της πολιτιστικής και οικονομικής (τουριστικής) τόνωσης της σημερινής πόλης.

Οι πόλεις (μικρού και μεσαίου μεγέθους) που συμμετείχαν στο πρόγραμμα είναι:

- η αρχαία πόλη του Bergamo, δυτικότερου οχυρού της Βενετίας, με την προμαχωνική οχύρωση, έργο του Βερρονέζου μηχανικού Μ. Σανμικέλι·

- η μεσαιωνική πολίχνη Civitella del Tronto στο Αμπρούτσο, παλιό οχυρό του Βασιλείου της Νάπολης, με την ισπανική της οχύρωση·

- η πόλη της Segovia στη βορειοκεντρική Ισπανία, με τη εξαιρετική μεσαιωνική αραβική περιτείχιση μήκους 3 χμ.·

- η μικρή γαλλική Vianne, στην Ακουιτανία, γοητευτικό δείγμα των

bastides – των σχεδιασμένων πόλεων-κτίσεων που δημιουργήθηκαν από τον Εδουάρδο Α΄ της Αγγλίας το 13ο αιώνα με την κατάκτηση της περιοχής·

- η αυστριακή πόλη Bad Radkersburg, δίπλα στα σύνορα με την Ουγγαρία, με προμαχωνικές οχυρώσεις που κατασκεύασαν Ιταλοί μηχανικοί το 16ο αιώνα·

- η ουγγρική πόλη Eger, στα βόρεια της χώρας, με το ισχυρό επισκοπικό κάστρο του 14ου αιώνα·

- η πόλη των Χανίων, αντιπροσωπευτική των περιτειχισμένων κρητικών πόλεων, με τη χαρακτηριστική βενετσιάνικη περιτείχιση, έργο του μηχανικού Μ. Σανμικέλι.

Τα θέματα που εξετάσε το πρόγραμμα για κάθε πόλη είναι:

- 1) η ένταξη της πόλης στο γεωγραφικό της πλαίσιο (φυσικό τοπίο, ρόλος της πόλης και σχέση της με το δίκτυο οικισμών, δρόμων κ.λπ.)·

- 2) η μελέτη της περιτειχισμένης πόλης μέσα από την ιστορική της εξέλιξη και το μετασχηματισμό της (τα τείχη ως βασικός πολεοδομικός παράγων για την εσωτερική διάρθρωση και εξωτερική επέκταση της πόλης)·

- 3) η μελέτη της δομής του τείχους ως μηχανής άμυνας·

- 4) η μελέτη της όψης του τείχους, η ανάλυση των τεχνικών κατασκευής και των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν·

- 5) η μελέτη και η αναγνώριση των σωζομένων σήμερα τειχών·

- 6) προτάσεις αξιοποίησης της οχύρωσης για τη δημιουργία εκπαιδευτικών και ευχάριστων διαδρομών για πολιτιστικό τουρισμό.

Το πρόγραμμα συγκέντρωσε και επεξεργάστηκε υλικό που περιλαμβάνει:

- ιστορικά χαρτογραφικά και τεχνικά ντοκουμέντα (γεωγραφικούς χάρτες, σχέδια και αναπαραστάσεις των οχυρώσεων, χάρτες της πόλης, φωτογραφικά ντοκουμέντα κ.ά.)·

- σύγχρονα δεδομένα για την κατάσταση των οχυρώσεων·

- παραγωγή ορθοφωτογραφικής απεικόνισης αντιπροσωπευτικού τμήματος της οχύρωσης ή φωτογραφικού πανοράματος του συνόλου·

- κατασκευή ψηφιακής τρισδιάστατης απεικόνισης της πόλης με την οχύρωσή της σε διακεκομμένες φάσεις της εξέλιξής της.

Το συντονισμό της έρευνας είχε το Πανεπιστήμιο του Μπέργκαμο, σε συνεργασία με την Περιφέρεια του Αμπρούτσο, το Πανεπιστήμιο της Σεγκόβια και τον Δήμο Μπαντ Ράντγκερσμπουργκ, και θεσμικούς εταίρους τους Δήμους Χανίων, Βιάν και Έγκερ.

Για την έρευνα της πόλης των Χανίων, επιστημονική υπεύθυνος ήταν η Β. Χαστάογλου, καθηγήτρια του Τμήματος Αρχιτεκτονικής του ΑΠΘ, ενώ στην ερευνητική ομάδα συμμετείχαν ο Δ. Αντωνάκης, διευθυντής του ΚΑΜ, ο Μ. Ανδρια-

νάκης, προϊστάμενος της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, και η Μ. Αρακαδάκη, λέκτορας του Τμήματος Αρχιτεκτονικής του ΑΠΘ.

Για τη συνοπτική παρουσίαση του προγράμματος δημιουργήθηκε μικρό έντυπο σε 8 γλώσσες. Για την αναλυτική παρουσίαση του προγράμματος δημιουργήθηκε CD-ROM και ο ειδικός διαδικτυακός τόπος: www.unibg.it/walledtowns.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται συνοπτικά στοιχεία των μελετών που έγιναν για κάθε πόλη.

Βιάν

Γεωγραφικό πλαίσιο

Η Βιάν βρίσκεται στην περιοχή Νεράκ της περιφέρειας Ακουιτανίας. Η έκτασή της είναι 982 εκτάρια και έχει πληθυσμό 1224 κατοίκους (το 1999). Ο οικισμός απλώνεται στην κοιλάδα του ποταμού Μπες, η πρόσβασή του γίνεται εύκολα τόσο από το ποτάμι όσο και οδικώς. Στον οικισμό και την περιοχή του μπορεί κανείς να βρει μύλο, φράγμα του ποταμού, οδό από τη ρωμαϊκή περιό-

δο, φρούρια της εποχής του 13ου-17ου αιώνα, οχυρώσεις και εκκλησία ρωμανικού ρυθμού.

Ιστορική εξέλιξη της περιτειχισμένης πόλης

Η Βιάν είναι κωμόπολη τύπου bastide (κτίση), δηλαδή ένας από τους πολλούς νέους οικισμούς που δημιουργήθηκαν με συγκεκριμένα σχέδια στη Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα. Κτίστηκε κατόπιν συμφωνίας μεταξύ του Άγγλου βασιλιά και του φεουδάρχη του Ζουρντέν-ντε-λ'Ιλ, το 1284. Ο οικισμός αναπτυσσόταν μέχρι το 19ο αιώνα μέσα στην περιτείχιση. Το 1860 ο σιδηρόδρομος έφτασε μέχρι τα τείχη, γεγονός που συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην άνθηση της υαλουργίας. Το εργοστάσιο χτίστηκε το 1927 έξω από τα τείχη. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας προκάλεσε την ταχεία αύξηση του πληθυσμού, με αποτέλεσμα την επέκταση του οικισμού έξω από τα όρια του τείχους, προς Βορρά. Η «κτίση» διασώζει και σήμερα αναλλοίωτη την αρχική της δομή. Οι οχυρώσεις της είναι επίσης σε καλή κατάσταση. Η ιδιαι-

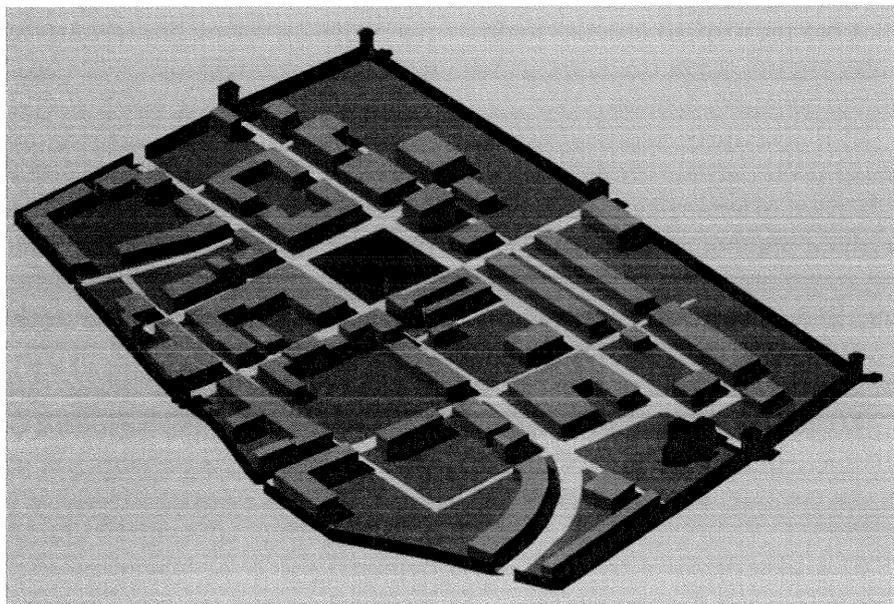
τερότητα της δομής της Βιάν είναι ότι οι εσωτερικοί ελεύθεροι χώροι της περιτειχισμένης πόλης δεν έχουν οικοδομηθεί. Τα κτήρια των προηγούμενων αιώνων έχουν καταρρεύσει, η σημερινή όψη του οικισμού ανάγεται στο 19ο αιώνα.

Μελέτη της δομής του τείχους και των σωζομένων τμημάτων του

Ο οχυρωματικός περίβολος έχει σχήμα τετραγώνου, περικλείει επιφάνεια 10 εκταρίων και χρονολογείται από το 1287. Το συνολικό μήκος όλου του αμυντικού συστήματος είναι 1145 μ. Βρίσκεται σε καλή κατάσταση, παρότι τμήματα του ΝΑ τείχους έχουν χρησιμοποιηθεί σε άλλες οικοδομές. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι η απλότητα της δομής του οχυρωματικού συστήματος – πύργοι πάνω στις πύλες και στις γωνίες – όσο και στα οικοδομικά υλικά και τον τρόπο κατασκευής. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης έχουν χρησιμοποιηθεί τα ίδια υλικά και μέθοδοι κατασκευής. Ολόκληρη η «κτίση» έχει χαρακτηριστεί το 1886 ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Προτάσεις για διαμόρφωση διαδρομών στην περιτειχισμένη πόλη

Τα τελευταία χρόνια καταβάλλονται προσπάθειες για την ανάπτυξη του τουρισμού, δίνοντας έμφαση στις οχυρώσεις και στην αποκατάσταση του περιβάλλοντος. Οι φορείς της Βιάν διεκδικούν να ενταχθεί ο οικισμός με τη ρωμανική εκκλησία στην αλυσίδα ρωμανικής τέχνης της Ευρώπης (G.A.L. Valle Amagna). Η Βιάν με την απλότητα και συμμετρία της στάθηκε πρότυπο στη μεσαιωνική πολεοδομία για την ίδρυση σχεδιασμένων οικισμών-κτίσεων από ηγεμόνες.

Έγκερ

Γεωγραφικό πλαίσιο

Η πόλη Έγκερ βρίσκεται στα βόρεια της σημερινής Ουγγαρίας, στη λοφώδη περιοχή που χωρίζει το ορεινό συγκρότημα της βόρειας Ουγγαρίας από την εκτεταμένη πεδιάδα της νοτιοανατολικής Ουγγαρίας, και πιο συγκεκριμένα στην κοιλάδα του ρέματος Έγκερ. Το κάστρο και τα νέα τμήματα της πόλης είναι κτισμένα σε επικλινή ορεινό όγκο στα 160-200 μ.

Ιστορική εξέλιξη της περικυλισμένης πόλης

Η αρχή της δημιουργίας της πόλης ανάγεται στον 11ο αιώνα, όταν ο επίσκοπος του Έγκερ έλαβε άδεια ανέγερσης κάστρου. Το επισκοπικό κάστρο περιέλαβε σταδιακά όλο το λόφο κατά το 14ο και 15ο αιώνα. Εν τω μεταξύ η πόλη (Civitas Agriensis) που αναπτυσσόταν στην κοιλάδα του ρέματος δεν διέθετε οχυρωματικό σύστημα μέχρι το μέσο του 16ου αιώνα, παρότι η ύπαρξη περιβόλου θεωρείτο στην Ουγγαρία βασικός όρος για την αναγνώριση του νομικού καθεστώτος των πόλεων ήδη από το 15ο αιώνα. Όταν το 1514 οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Βούδα και το μεσαίο τμήμα της Ουγγαρίας, το εκκλησιαστικό κέντρο του Έγκερ έγινε μέρος του αμυντικού μηχανισμού, ο οποίος αποτελούνταν από μεθοριακά οχυρά κάστρα για την υπεράσπιση της Ουγγαρίας. Το 18ο αιώνα η στρατηγική σημασία των οχυρώσεων είχε υποβαθμιστεί και το μεγαλύτερο μέρος του περιβόλου έπεσε θύμα της πολεοδομικής ανασυγκρότησης που ανέλαβε το επισκοπείο. Τέλος, το 1768 οι στρατιωτικές αρχές της Βιέννης έδωσαν άδεια για τη συνολική κατε-

δάφιση του διαλυόμενου οχυρού, όμως παρά τους μετασχηματισμούς ο μεσαιωνικός αστικός ιστός και το οδικό δίκτυο έμειναν σχεδόν τελείως αμετάβλητα.

Μελέτη της δομής του τείχους και των σωζομένων τμημάτων του

Σήμερα σώζεται το επισκοπικό κάστρο, ενώ στα τέλη της δεκαετίας του 1960 καταρτίστηκε συνοπτική μελέτη για τα λείψανα του περιβόλου. Κατά τη διάρκεια της έρευνας εντοπίστηκαν τα διασωζόμενα και τα ερειπωμένα τμήματα.

Προτάσεις για διαμόρφωση διαδρομών στην περικυλισμένη πόλη

Το Έγκερ είναι μια πόλη με μεγάλη ιστορία και πολλά μνημεία και αξιοθέατα που αξιοποιούνται και τουριστικά, αφού εδώ και χρόνια γίνονται αφορμή πολιτιστικών εκδηλώσεων. Χάρη στο γόητρο που γνωρίζει, το Έγκερ είναι η τουριστική περιοχή που δέχεται τους περισσότερους τουρίστες στην Ουγγαρία μετά τη Βουδαπέστη και τη λίμνη Μπάλατον.

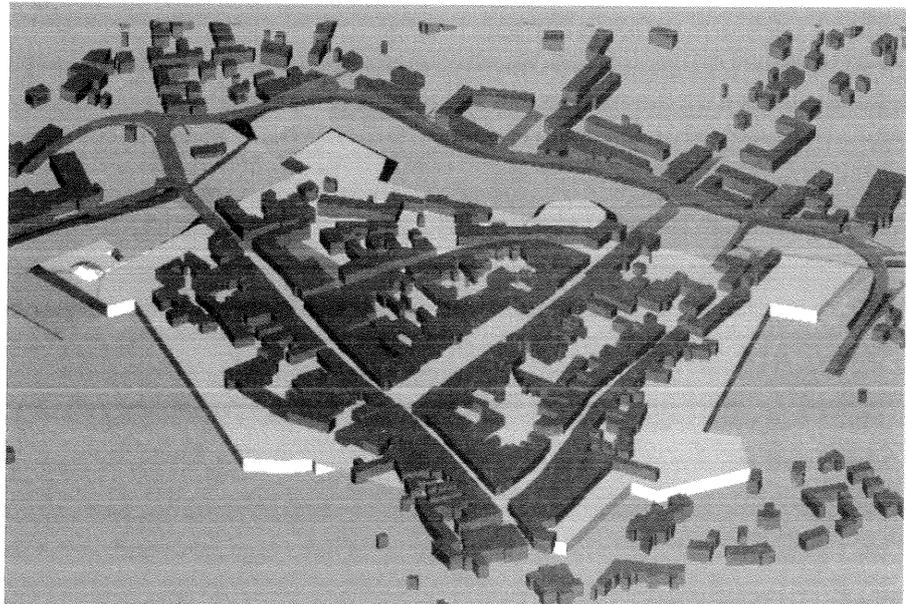
Μπαντ Ράντκερσμπουργκ

Γεωγραφικό πλαίσιο

Λόγω της θέσης του κοντά στα αυστρουγγρικά σύνορα, το Ράντκερσμπουργκ είχε πάντοτε αξιόλογη στρατηγική σημασία. Παράλληλα, κατέστη κέντρο εμπορικών συναλλαγών όλης της περιοχής, καθώς βρισκόταν πάνω σε εμπορικούς δρόμους, σημαντικότερος από τους οποίους υπήρξε ο ποταμός Μουρ.

Ιστορική εξέλιξη της περικυλισμένης πόλης

Η στρατηγική και εμπορική σημασία της πόλης οδήγησε από πολύ νωρίς στην οχύρωσή της. Οι πρώτες μαρτυρίες για την πόλη χρονολογούνται το 1299. Η επικράτηση νέων όπλων και η κλιμάκωση των συγκρούσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία από το 16ο αιώνα είχαν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση και ανακατασκευή της οχύρωσης σύμφωνα με το ιταλικό προμαχωνικό σύστημα. Το 1582, με τη Δίαιτα του Άουγκσμπουργκ, το Ράντκερσμπουργκ έλαβε τον τίτλο του αυτο-

κρατορικού οχυρού. Το ποτάμιο εμπόριο και τα πολιτικά-στρατιωτικά συμφέροντα προς τις ΝΑ περιοχές διαδραμάτιζαν κυρίαρχο ρόλο στην εξέλιξη της πόλης. Το 18ο αιώνα τερατίστηκαν οι εχθροπραξίες με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, γεγονός που απαξίωσε την αμυντική λειτουργία της οχύρωσης. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο Μουρ έγινε μεθόριος ποταμός, με αποτέλεσμα να διαιρέσει και το Μπαντ Ράντκερσμπουργκ ανάμεσα στην Αυστρία και τη Σλοβενία.

Μελέτη της δομής του τείχους και των σωζομένων τμημάτων του

Η περιτειχισμένη πόλη έχει σχήμα πολυγώνου και περικλείει επιφάνεια περίπου 13,4 εκταρίων. Το τείχος είναι ενισχυμένο με προμαχώνες και ημιπρομαχώνες, και στις κορτίνες έχουν τοποθετηθεί επίπεδοι προμαχώνες. Περιβάλλεται από τάφρο βάθους 5-7 μ. Με τη μείωση του στρατηγικού ρόλου της πόλης άρχισε και η σταδιακή απαξίωση της οχύρωσης από το 1773. Για την ανταπόκριση στις νέες λειτουργικές ανάγκες, κατά τον 19ο αιώνα καταδαφίστηκαν οι δύο πύλες λόγω της κατασκευής του σιδηροδρόμου. Κατά το 1920 ο δήμος αποφάσισε να διατηρήσει και να αποκαταστήσει την ιστορική μορφή της περιτειχισμένης πόλης. Η πολεοδομική προστασία ενισχύθηκε στη μεταπολεμική περίοδο, και έτσι σήμερα το Ράντκερσμπουργκ διατηρεί ολοκληρωμένη την ιστορική όψη του. Από το 1991 η άλλοτε πράσινη ζώνη της τάφρου εξυπηρετεί το πρόβλημα στάθμευσης στο κέντρο.

Προτάσεις για διαμόρφωση διαδρομών στην περιτειχισμένη πόλη

Το Μπαντ Ράντκερσμπουργκ έλαβε

το 1978 το βραβείο Ευρωπαϊκό Χρυσό Μετάλλιο — η μόνη πόλη στην Αυστρία που έλαβε τέτοια διάκριση. Η μελέτη προτείνει την επεξεργασία προγραμμάτων και τουριστικών διαδρομών για την παρουσίαση των μνημείων, ώστε η οχύρωση να παρουσιαστεί ως μέρος της ζωντανής ιστορίας της πόλης.

Μπέργκαμο

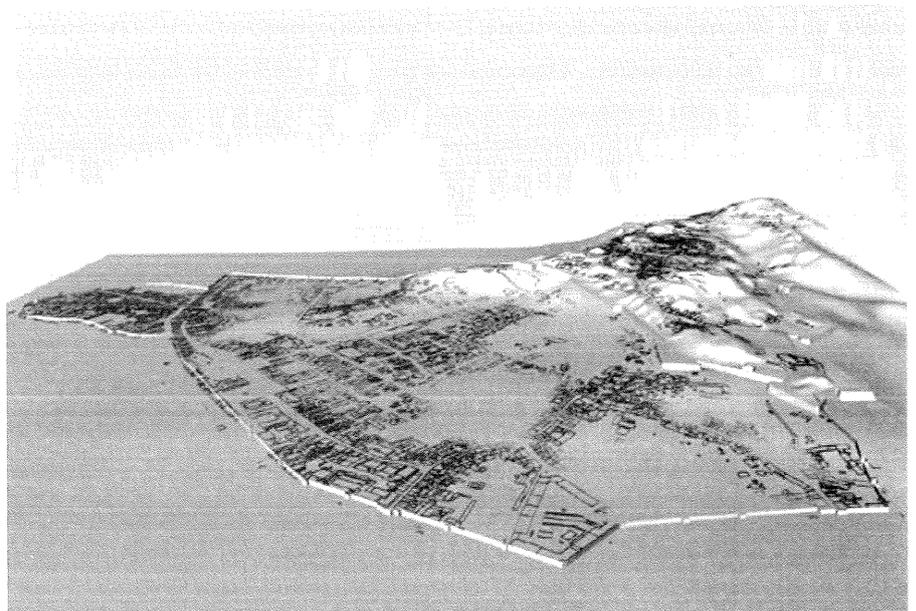
Γεωγραφικό πλαίσιο

Το Μπέργκαμο βρίσκεται στο κέντρο της περιφέρειας της Λομβαρδίας, ανατολικά από το Μιλάνο. Η λοφώδης περιοχή στους πρόποδες των ορεινών όγκων διακρινόταν πάντοτε για την ισχυρή οικονομική της θέση, στην οποία σπουδαίο ρόλο έχει και το Μπέργκαμο, που δημιουργήθηκε πάνω σε μικρή ομάδα λοφίσκων από όπου επεκτάθηκε αργότερα στη γύρω πεδιάδα.

Ιστορική εξέλιξη της περιτειχισμένης πόλης

Η ιστορία της πόλης χρονολογείται

από τη συνένωση διάφορων τόπων κατοίκησης που εμφανίστηκαν τον 5ο αιώνα π.Χ. Ολόκληρη η περιοχή οχυρώθηκε από τους Ρωμαίους, κατόπιν ιδρύθηκε λατινική αποικία και το 89 π.Χ. έγινε κέντρο διοικητικής περιοχής. Η συμπλήρωση του περιβόλου με νέα τείχη συνεχίστηκε κατά τον Μεσαίωνα, έτσι ώστε να περικλείει όλο και περισσότερες εξωτερικές συνοικίες. Στο μέσο του 14ου αιώνα η οικογένεια των Μιλανέζων Βισκόντι επιδιόρθωσε τα τείχη και για την προστασία των γύρω συνοικιών κατασκεύασε ένα οχυρό σύστημα ξύλινης κατασκευής (muraine). Μετά την προσάρτηση της πόλης στη Δημοκρατία της Βενετίας (1428), καταγράφηκαν μεγάλες πολεοδομικές επεκτάσεις και ανεγέρθηκαν καινούργια τείχη. Ο καινούριος οχυρωματικός περίβολος, μήκους 5.177 μ., ανεγέρθηκε με σχέδιο του Μ. Σανμικέλι μεταξύ 1560 και 1590. Η πόλη απλώθηκε μέχρι τα όρια της οχύρωσης το 18ο αιώνα, ενώ η εμφάνιση των γαλλικών στρατευμάτων έθεσε τέρμα στην αμυντική λειτουργία της περιτειχισμένης. Από το 19ο αιώνα η οχύρωση μετασηματίστηκε σε πολλά

μέρη και παρείχε χώρο για καινούργιες οικοδομές και λειτουργίες, διαμορφώθηκαν δρόμοι, πάρκα και αγροτικές καλλιέργειες. Η τελευταία σημαντική επέμβαση έγινε το 1908, με τη διάνοιξη μεγάλου τμήματος για την κατασκευή δρόμου.

Μελέτη

Σήμερα σώζονται ερείπια από τη ρωμαϊκή εποχή και τμήματα της μεσαιωνικής περιτειχίσης. Η βενετσιάνικη οχύρωση διασώζεται σχεδόν ακέραια στη μεσαιωνική άνω πόλη, ενώ μόνο τμήματα του εξωτερικού περιβάλλοντος διασώζονται στην κάτω πόλη.

Προτάσεις για διαμόρφωση διαδρομών στην περιτειχισμένη πόλη

Σήμερα ο Δήμος του Μπέργκαμο προσφέρει διάφορους οργανωμένους περιπάτους για την επίσκεψη των τειχών. Θα ήταν σκόπιμο να οργανωθεί επίσης σειρά ειδικών διαδρομών για την παρουσίαση των σωζόμενων δομικών στοιχείων, πράγμα που θα έκανε δυνατή την ανάλυση της δομής του τείχους καθώς

και τη μελέτη της ανάπτυξης της στρατιωτικής αρχιτεκτονικής και της αμυντικής τεχνολογίας.

Σεγκόβια

Γεωγραφικό πλαίσιο

Η Σεγκόβια είναι πρωτεύουσα μιας από τις επαρχίες της αυτόνομης περιφέρειας Καστίλια Λα Βιέχα. Η πόλη βρίσκεται στις βορινές κοιλάδες της κεντρικής οροσειράς που απλώνεται προς τον ποταμό Ντουέρο. Η περιοχή σε μεγάλη έκταση είναι οροπέδιο που φτάνει σε υψόμετρο τα 1001 μ. Η ίδια η πόλη χτίστηκε πάνω σε λόφο ανάμεσα στα ποτάμια Εράσμα και Κλαμόρες.

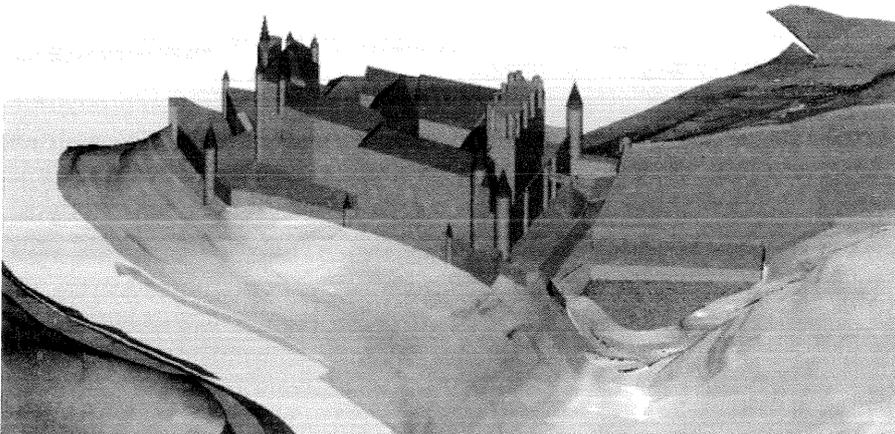
Ιστορική εξέλιξη της περιτειχισμένης πόλης

Ο λόφος ήταν κατοικημένος πριν εμφανιστούν οι Ρωμαίοι και αναπτύχθηκε σε σπουδαίο οικισμό (oppidum) του τοπικού πληθυσμού. Η παρουσία των Ρωμαίων χρονολογείται στο 2ο αιώνα, όπως μαρτυρούν άφθονα λείψανα στα περιτει-

χισμένα τμήματα της πόλης. Η Σεγκόβια παρέμενε διαρκώς κατοικημένη και κατά την κυριαρχία των Βησιγόθων και των Μαυριτανών. Η πληθυσμιακή αύξηση του 16ου αιώνα και ο μετασχηματισμός της πόλης επέφεραν την απαξίωση των τειχών, αφού άλλαξε και η λογική της κατοίκησης. Η ερήμωση της περιτειχισμένης πόλης έφτασε στο αποκορύφωμά της στα τέλη του 18ου αιώνα με την κρίση της υφαντουργίας, όταν η πόλη είχε μόλις 10.000 κατοίκους, αλλά πολυάριθμα εκκλησιαστικά οικοδομήματα, όπως 25 εκκλησίες και 21 μοναστήρια. Μετά τον πόλεμο των Καρλιστών, η περιτείχιση λειτουργούσε περισσότερο ως εμπόδιο στην ανάπτυξη και επέκταση της πόλης, γεγονός που οδήγησε στην τμηματική κατεδάφιση των τειχών το 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Μελέτη της δομής του τείχους και των σωζόμενων τμημάτων του

Η περιτείχιση της Σεγκόβια αντιστοιχεί στο μεσαιωνικό πρότυπο οχύρωσης. Τα παλαιότερα υλικά της οχύρωσης προέρχονται από τη ρωμαϊκή εποχή και χρησιμοποιήθηκαν αργότερα για τα θεμέλια της μεσαιωνικής περιτειχίσης. Τα τείχη χτίστηκαν από γρανιτένιους αργούς λίθους. Μεταξύ 1088 και 1122 ξανακτίστηκαν σύμφωνα με τα αραβικά πρότυπα οχύρωσης και ανακατασκευάζονταν και μετασχηματιζόνταν κατά τις εσωτερικές διαμάχες του 13ου-15ου αιώνα, ενώ από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα έχουν παραμείνει αμετάβλητα. Η περίμετρος του περιβάλλοντος, που ουσιαστικά έχει διατηρηθεί σε όλο το μήκος, είναι 3000 μ. Οι εργασίες για την αποκατάσταση των φθαρμένων δομών του τείχους ξεκίνησαν από τα μέσα του 20ού αιώνα. Έως σήμερα

έχουν επισκευαστεί πολλά τμήματα του τείχους και αποκαταστάθηκαν τα συστήματα κλειδαριών στις πύλες.

Προτάσεις για διαμόρφωση διαδρομών στην περιτειχισμένη πόλη

Σε ορισμένα σημεία ο οχυρωματικός περίβολος δεν είναι προσβάσιμος για τους επισκέπτες, ενώ ταυτόχρονα εμποδίζει την είσοδο στην πόλη. Η μελέτη προτείνει την επεξεργασία διδακτικών προγραμμάτων για σπουδαστές, οργανωτές περιηγήσεων και ηλικιωμένους επισκέπτες, την τοποθέτηση πινακίδων με κατατοπιστικές πληροφορίες, καθώς και τη δημιουργία κέντρων πληροφοριών που θα έδιναν στοιχεία και εξηγήσεις για την αρχιτεκτονική των τειχών και το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της οικοδομής.

Τσιβιτέλα ντελ Τρόντο

Γεωγραφικό πλαίσιο

Η Τσιβιτέλα ντελ Τρόντο βρίσκεται στα βόρεια του Αμπρούτσο, 30 χμ.

από τη θάλασσα. Η πόλη καταλαμβάνει στρατηγική θέση σε απότομο λόφο στην οριογραμμή ανάμεσα στις κοιλάδες Απρουτίνα και Άσκολι, γι' αυτό διακρινόταν πάντα για τις καλές αμυντικές της ικανότητες, που οφείλονταν στην υπερυψωμένη τοποθεσία της και στο οχυρό με επίμηκες σχήμα που την περιέβαλλε.

Ιστορική εξέλιξη της περιτειχισμένης πόλης

Ο όρος Civitella (παράγωγο του civita) παραπέμπει στη μακρά ιστορία της πόλης, η οποία ανάγεται στα πρώιμα χρόνια του Μεσαίωνα. Πηγές από το 12ο αιώνα μαρτυρούν την ύπαρξη οχυρού και πληθυσμού 72 οικογενειών. Το 14ο αιώνα, την εποχή των Ανδεγαυών, έγιναν σημαντικές ανοικοδομήσεις στην πόλη και άρχισε η επέκτασή της, όπως φαίνεται και από την ανέγερση του νέου κάστρου και μοναστηριών. Το 16ο αιώνα το Βασίλειο της Νάπολης παραχωρήθηκε στην Ισπανία και ο μεσαιωνικός περίβολος ανακατασκευάστηκε το 1559. Η διαμόρφωση σε στενόμακρο και ακανόνιστο σχήμα αντιστοιχούσε στις αμυντικές

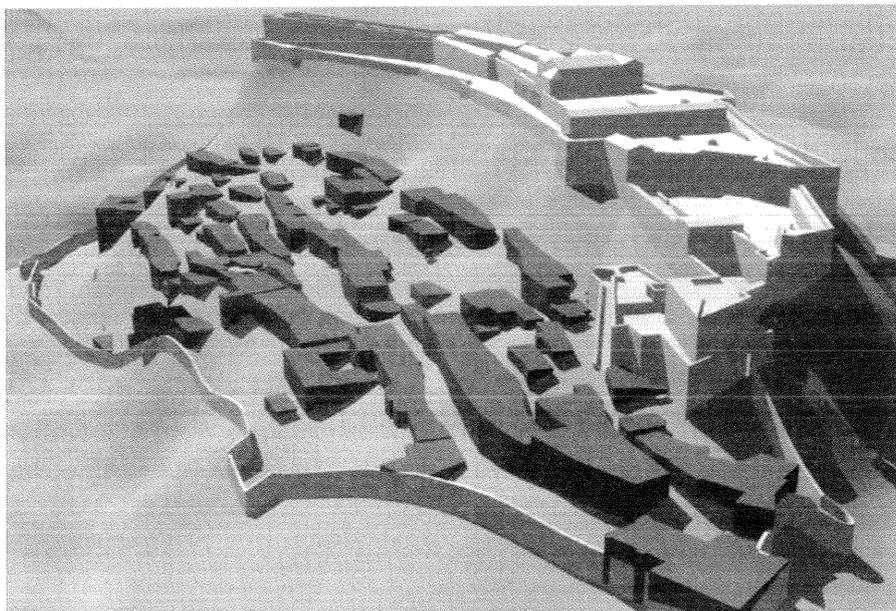
αρχές που εφαρμόζονταν στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, δημιουργώντας δύο αμυντικά μέτωπα. Οι εργασίες βελτίωσης από τους Βουρβόνους έγιναν μεταξύ 1734 και 1801. Η οχύρωση απαξιώθηκε μετά το 1861, όταν η πόλη εντάχθηκε στο νέο ιταλικό κράτος και έπαψε να έχει στρατιωτική και μεθόρια λειτουργία. Η τμηματική κατάρρευση των τειχών ολοκληρώθηκε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Μελέτη της δομής του τείχους και των σωζομένων τμημάτων του

Τόσο τα τείχη των Ανδεγαυών όσο και εκείνα των κατοπινών χρόνων κτίστηκαν από τοπικό ασβεστόλιθο. Την αμυντική ικανότητα της πόλης βελτίωσε και η διάταξη του οικισμού, με πολλούς στενούς δρόμους και σπίτια τοποθετημένα κλιμακωτά το ένα δίπλα στο άλλο. Εδώ βρίσκεται το πιο στενό δρομάκι της Ιταλίας, πλάτους μόλις 0,40 μ. Από τις τρεις κεντρικές πύλες του περιβόλου σώζεται σήμερα μία, ενώ από τους πύργους μόνο ένας διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Η αποκατάσταση του οχυρού πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στο 1972 και το 1984, ενώ η εκκλησία S. Giacomo και οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις ανασυλώθηκαν πρόσφατα.

Προτάσεις για τη δημιουργία διαδρομών στην περιτειχισμένη πόλη

Για την ανάδειξη του περιτειχισμένου οικισμού και την εξυπηρέτηση των 11.000 τουριστών που τον επισκέπτονται ετησίως προτείνονται: α) οργανωμένος περίπατος κατά μήκος των τειχών που σώζονται από την εποχή των Ανδεγαυών, β) οργανωμένες περιηγήσεις στην πόλη που παρουσιάζουν το δίκτυο λιθόστρωτων και πλινθόστρωτων δρόμων,

κτήρια του 16ου και 17ου αιώνα, σπίτια της μεσαιωνικής συνοικίας και τις κομψές πλατειούλες, γ) επίσκεψη στο φρούριο, του οποίου η δομή αναγνωρίζεται καλά και σήμερα, με τους προμαχώνες και τα τείχη με τις πύλες.

Χανιά

Γεωγραφικό πλαίσιο

Η πόλη των Χανίων, η σημαντικότερη της δυτικής Κρήτης, είναι κτισμένη στη βόρεια ακτή πάνω στα ερείπια παλαιότερων οικήσεων που ανάγονται στη Νεολιθική Εποχή. Ο σχετικά προστατευμένος κόλπος και η ύπαρξη του φυσικά οχυρού λόφου Καστέλι στο μέσον μιας εύφορης πεδιάδας αποτέλεσαν προϋποθέσεις για τη διαρκή οίκησή της, και ιδιαίτερα για τη σημασία που απέκτησε ως αποικία της Βενετίας στην Ανατολική Μεσόγειο.

Ιστορική εξέλιξη της περιτειχισμένης πόλης

Η πρώτη οχύρωση στο λόφο Καστέλι χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Κατά τη βυζαντινή και αραβική περίοδο η πόλη ξανακτίστηκε πολλές φορές μετά από πολεμικές καταστροφές μέσα στη μεσαιωνική της περιτείχιση. Στον οχυρωμένο λόφο εγκαταστάθηκαν οι Βενετοί μετά την κατάκτηση της Κρήτης το 1252, αναδιαρθρώνοντας την εσωτερική οργάνωση του οικισμού. Το 1538 οι Βενετοί κατασκεύασαν καινούργια περιτείχιση σύμφωνα με το σύστημα των προμαχωνικών οχυρώσεων, η οποία περιέλαβε τα προάστια (borghi) που είχαν δημιουργηθεί εν τω μεταξύ, μέσα σε επιφάνεια 40 εκταρίων. Η πόλη διήλθε την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης

(1645-1898) κλεισμένη μέσα στα τείχη της, και η αύξηση του πληθυσμού οδήγησε στην πύκνωση της δόμησης. Μετά την ενσωμάτωση της Κρήτης στο ελληνικό κράτος (1913), η ταχεία οικιστική εξάπλωση εκτός των τειχών από τις αρχές του 20ού αιώνα προκάλεσε την κατεδάφιση τμημάτων της οχύρωσης ώστε να γίνει δυνατή η επικοινωνία των εντός και εκτός των τειχών περιοχών της πόλης.

Μελέτη της δομής του τείχους και των σωζομένων τμημάτων του

Ο βενετσιάνικος περίβολος παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά του τυπικού προμαχωνικού οχυρού. Έχει μορφή τραπεζίου τοποθετημένου παράλληλα προς τη θάλασσα. Το χερσαίο τμήμα του εκτείνεται σε επίπεδο έδαφος και περιβάλλεται από ευρεία ξηρή τάφρο. Όλα τα τείχη είναι ενισχυμένα με επιχωμάτωση. Στις γωνίες του περιβόλου υπάρχουν καρδιάσχημοι προμαχώνες, ενισχυμένοι με επιπρομαχώνες, και στο μέσο της νότιας πλευράς επίπεδος προμαχώνας. Για την οχύρωση της εισόδου του λιμανιού κατασκευά-

στηκε ένα πολυγωνικό rivellino (φρούριο Φιρκά). Σήμερα σώζονται τα πλευρικά τμήματα της περιτείχισης με τους προμαχώνες και επιπρομαχώνες τους, ο λιμενοβραχίονας και το rivellino. Τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης των οχυρώσεων και αποκαλύφθηκαν τμήματα της νότιας κορτίνας.

Προτάσεις για διαμόρφωση διαδρομών στην περιτειχισμένη πόλη

Για την ανάδειξη της βενετσιάνικης οχύρωσης των Χανίων προτείνονται δύο βασικές διαδρομές-επισκέψεις. Η πρώτη αφορά την εξωτερική επίσκεψη των τειχών και των σημείων ειδικού ενδιαφέροντος, που αφορούν τη σχέση της οχύρωσης με τη θάλασσα. Η δεύτερη επιδιώκει τη δημιουργία μιας υπόγειας διαδρομής στην εσωτερική επιχωματωμένη περιοχή του τείχους, που θα παρέχει στον επισκέπτη την εικόνα της εσωτερικής κατασκευής του τείχους και ταυτόχρονα θα εξασφαλίζει υπόγειες διευρύνσεις - εκθεσιακούς χώρους για την παρουσίαση της ιστορίας της πόλης.

